

Jag har funnit....

Hertugparret malet i rotunden i Znojmo, 1134, Tjekkiet, er den bedste ikonografiske parallel til det danske kongelige stifterpar i Vä, 1121.

The donor couple painted in the Rotunda of St. Catherine in Znojmo (Czech Republic) in 1134 is the best iconographical parallel to the Danish royal donors in Vä Church, Sweden (1121). Summary, p. 62.

I vinter læste jeg to artikler fra 2010 og 2011 skrevet af Katerina Dvořáková om hendes undersøgelser af freskerne i S. Katharina Rotunden i Znojmo i Mähren, det nuværende Tjekkiet.¹ I artiklen er gengivet en akvarel udført af restauratoren Moric Trapp (fig. 2) fra hans afdækning i 1861 af apsismalerierne og stifterfigurerne, Conrad II af Znojmo og Maria af Serbien, søster til den ungarske dronning, 1134. Her ses hertugparret og apsisudsmykningen langt tydeligere end nu, hvor de romanske fresker fremstår overmalede og falmede.² Det gik op for mig, at de næsten ødelagte fresker i apsis engang udgjorde den tætteste parallel til Kong Niels og Dronning Margrete Fredkullas stifterportrætter, malet 1121 ved siderne af apsidens fresker i den

tidligere danske kirke Vä i Skåne, Sydsverige (fig. 1). De to udsmykninger har ikke direkte forbindelse med hinanden, men er to tilfældigt og heldigt bevarede eksempler på en måske byzantinsk billedtradition.

Da jeg skrev artiklen ”Stifterbilleder og deres ikonografi i danske 1100-tals fresker. Kong Niels og Dronning Margrete Fredkulla malet i Vä Kirke (1121–22) og elleve andre kirker med stifterfigurer.” i *Iconografisk Post* nr 4, 2015,³ ledte jeg efter udenlandske paralleller til de 12 danske gengivelser af stiftere i 1100-tallet. Mit øje var indstillet på de ikonografiske særtræk i de store, stående par, som udtrykte en usædvanlig ligestilling mellem mænd og kvinder. Begge køn er i fornemme dragter og bærer vigtige gaver, ikke mindst kirkemo-

Fig. 1. Apsidsumyknningen i Vä kirke flankeret af stifterfigurerne, Skåne, Sverige, 1121. Foto Herman Andersson.

Vä stifterne: Konge og Dronning, unavgivne, indridset runeindskrift, alterrelikvier med pergamentlap, 1121 Kong Niels (1104 – 1134) og Margrethe Fredkulla. *Stifterikonografi:* Stående, store som de hellige figurer, gavegivende, Gud i halvfigur i cirkel modtager gaverne. Dronningen i nord holder kirke-modellen, kongen i syd holder et stort relikvieskrin (fig. 3). *Stifterbeklædning:* kongen med kongekrone med kugler og øreflig, ringbrynje med hvid underkjortel. Kappen ankellang skindforet, også i folden fortil. Stoffet er byzantinsk silke med store røde cirkler, røde strømper og gule sko. Dronningen med hvidt koneklæde med gyldent bånd, en purpurfarvet nakkesnor og byzantinsk øring. Fodlang kjole af mønstret silke, lange hængende ærmer over stramt underærme. Kappen ankellang med udstående nakkefold og skindfor også i forkanten. Silken er byzantinsk med store cirkler - svarende til kongens kappe og ærkeenglens stof i apsis.

The apse decoration with the patron portraits on each side of the tribune arch in Vä Church, Skåne, Sweden, 1121.

The Vä Patrons: King and Queen, unnamed, rune engraving on the wall, altar relics with a piece of parchment reading 1121. King Niels (1104-1134) and Margrethe Fredkulla. *Patron iconography:* Standing, as large as the holy figures, bearing gifts, God in half-length in a circle receiving the gifts. The Queen to the north is holding the model of the church, The King to the south is holding a large golden reliquary (fig. 3). *Patron garments:* The King with a crown with ovals on top and earflaps, chainmail armour with a white robe underneath. The cloak running to the ankles is fur lined, including the hem to the front. The tissue is Byzantine silk with large red circles, he is wearing red socks and yellow shoes. The Queen with a white veil and band around the head, a scarlet band is running down from the neck and she is wearing a byzantine earring. Her dress running to her feet, from patterned silk, long hanging sleeves over tight undersleeves. The cloak running to the ankles and with the collar turned out, fur lined, including the hem to the front. The silk is Byzantine with large circles, corresponding to the King's cloak and the archangel's garments in the apse.

Fig. 2. Apsidsumyknningen flankeret af stifterfigurerne i S. Kathrina Rotunden, Znojmo, Tjekkiet, 1134. Akvarel fra afdekningen af freskerne 1861 af M. Trapp. Efter Dvořáková 2010.

The apse decoration with the patron portraits in the Rotunda of St. Catherine, Znojmo, the Czech Republic, 1134. Watercolour made after the discovery of the frescoes 1861, by M. Trapp.

Znojmo, rotundens stiftere: Hertug Konrad II og Maria af Serbien, skriftlige kilder til navnene og begivenheden, samt en i kirken indridset latinsk indskrift, 1134. Datoen for stifterparrets bryllup og kirkeindvielsen. *Stifterikonografi:* Stående, store som de hellige figurer, gavegivende, Guds arm i skykrans modtager gaverne, i nord med pegende hånd, i syd med åben hånd. Hertugen i nord holder kirkemodellen, bruden i syd holder kalk og patén. *Stifterbeklædning:* Hertugen barhovedet, hvid kjortel til midt på skinnebenet, Kappen ankellang, kappefold med skind. Kappens stof er ensfarvet gullig, mørke strømper (røde?) ingen synlige støvler. Hertuginden har ubestemmelig gul hovedklædning. Kjolen fodlang, hvid med lange, hængende ærmer og stramt underærme. Kappen ankellang og med skindfor i kappefold, samt nakkefold. Kappen er gul som hertugens.

The Znojmo Rotunda's patrons: Duke Konrad II and Maria of Serbia, written sources for the names and the event, and an engraved text in Latin in the Church, 1134. The marriage date of the patron couple and the date of the inauguration of the church. *Patron iconography:* Standing, as large as the holy figures, bearing gifts, God's arm in a circle of clouds receiving the gifts, in the south with an open hand and in the north with fingers pointing or in a gesture of benediction. The duke in the north is holding the model of the church, the bride in the south is holding a chalice and paten. *Patron Garments:* The duke bare headed, white robe to the middle of his shins. The cloak to his ankles with a fur lined collar. The colour of the cloak is even and yellowish, he is wearing dark socks (red?). No visible boots. The duchess is wearing a headdress in an uncertain yellow colour. Her dress reaches to her feet, white with long, hanging sleeves and tight undersleeves. The cloak reaches to the ankles, the front hem is fur lined, it continues up from the neck in a high fold. The cloak is yellow as is the duke's.

deller og relikvieskrin, og kvinderne tillige liturgisk udstyr i form af gejstlige dragter, bog, lys og kalke. Alle fremstillingerne viser kongelige stiftere eller folk fra stormands slægter, samt enkelte gejstlige.

Mit udgangspunkt var tolkningen af Vä Kirkes kongelige stiftere (fig. 3). Ifølge de seneste undersøgelser af historikeren John Lind og mig selv,⁴ og Mattias Karlsson⁵ af de oprindelige altre i galleri og i apsis, så hører freskerne sammen med indvielsen af det oprindelige alterbord i apsis. I den bevarede relikvieæske lå adskillige stykker af hellige ben indviklet i byzantinsk silke og en lille pergamentstrimmel med årstallet 1121. Ifølge denne datering må kongeparret være Kong Niels og dronning Margrete Fredkulla, den rige svenske kongedatter. Hun bærer – som noget enestående – modellen af kirken med højt vesttårn.⁶ Normalt er det manden, som er bygherre for stenkirker fra 1100-tallet, og derfor viser stifterbilledet normalt ham med kirkemodellen.

Gualöv Kirke 25 km fra Vä Kirke, har ligeledes et stifterpar (fig. 4) malet i korbuen.⁷ Over hvælvet ses rester af korets fornemme fresker, men man har ingen viden om apsisudsmykningen. De to stiftere er helt specielle, manden er en kriger i ringbrynje, skindforet kappe, et sværd i skede ved lænden og en trefløjet fane på lansens. Kvinden er i tilsvarende kappe over kjolen og hun bærer på to gaver, en bog og et lys. Det sidste er en almindelig gave fra en kvindelig stifter. Deres navne kendes, fordi en engel holder skriftbåndets enestående latinske tekst. Her læses ifølge min i ICO

tidligere fremførte fortolkning: ”Du, Oltos har ladet denne kirke udsmykke ned malerier/ For din hustru Hialmsviths sjæl i håb om det evige liv”. Han bærer en hjelm med rund knop, som man ser i fremstillinger af Varæger ved hoffet i Byzans?⁸

De to skånske kirkers velbevarede dele af udsmykningerne kan på mange måder uddybes af S. Katharinas Rotundes fresker fra 1134, der tydeligt er udført i forbindelse med rundkirkens opførelse.⁹ Trods store forskelle i bevaringstilstand og historisk betinget emnekreds bidrager de velbevarede nordiske fresker til yderligere viden om de tjekkiske freskers maleteknik og samtidigheden mellem bygningen og freskerne. I Znojmo har man skriftlige kilder, som fortæller om brylluppet mellem hertug Conrad II og Maria af Serbien i året 1134. I selve rundkirken findes også en sekundært opmalet, indridset indskrift på vestvæggen med årstallet 1134. Alt dette fortæller, hvem stifterne er, at de er malet i anledningen af deres bryllup og kirkens indvielse, at hertugen har skænket opførelsen af kirken med højt tårn, som det ses på modellen – tårnet er nu kun bevaret som ruin (fig. 5) – og at hertuginde har givet en kalk og patén, altså liturgiske hellige kar.

I apsis troner Kristus på regnbuen i en mandorla, som forneden løftes af to engle. På siderne står Jomfru Maria og Johannes Døberen, som i en Deesis.¹⁰ Langs apsiskanten er en bort med 12 halvfigursengle. Under mandorlaen var oprindeligt en lavfrise med de 12 apostle i arkader. I de skandinaviske apsisudsmykninger findes Majestas Domini omgivet af de fire

Fig. 3. Kalker af de kongelige stiftere i Vä Kirke, Skåne. Stifterne på korets østvæg stillet over for hinanden. Tegnet af Asmus Gemmer Haastrup.

Tracings of the royal patrons in Vä Church, Skåne. The patrons are situated on the eastern wall of the chancel, facing each other.

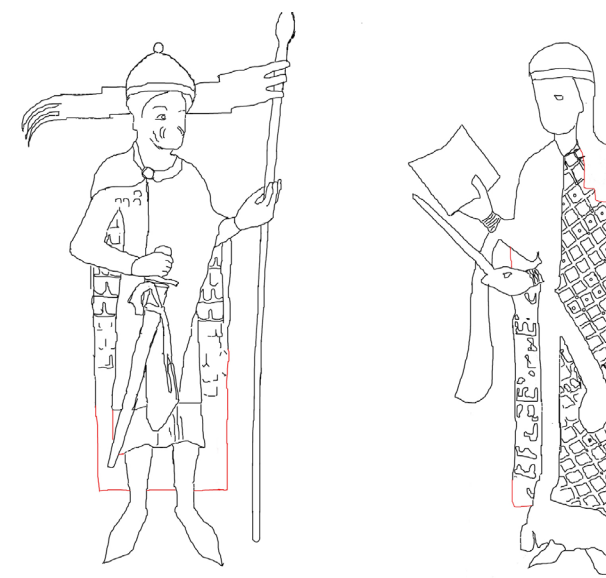

Fig. 4. Kalker af stifterne i Gualöv Kirke, Skåne, malet i korbuen. Tegning Asmus Gemmer Haastrup.

Tracings of the patron portraits in Gualöv Church, Skåne, painted in the tribune arch.

Fig. 5. Znojmo, Tjekkiet, eksteriør af rotunden, apsis, kuplen og resten af vesttårnet.

Znojmo, the Czech Republic, the exterior of the Rotunda, showing the apse, the dome and the remains of the western tower.

Evangelistsymboler, som i Vä.¹¹ I rotunden er Evangelisterne derimod anbragt i den øverste billedzone i rundkirkens kuppel (fig. 6). Her i form af siddende, skrivende evangelister og med fire serafer imellem sig.¹²

I rundkirkens nederste billedfrise er fra apsiskantens sydside malet motiver fra Kristi Barndom.¹³ Lige under stifterinden begynder frisen med Bebudelsen (sikkert bevidst forbundet med brylluppet), Besøgelsen, Fødslen og Bebudelsen for Hyrderne, Kongernes tilbedelse og Flugten til

Ægypten. Det er de eneste bibelske, bevarede motiver i det store billedprogram.

Resten af det helt usædvanlige billedvalg består af Přemysl slægtens krønike og hertugens berømte forfædre.¹⁴ Ni af de bevarede hertuger bærer kappe og holder fane og skjold med heraldiske mærker. Ni andre holder skold og lanse men har ikke kapper (fig. 6). Én er fremhævet ved krone og scepter i højre hånd, i den venstre holder han både lanse med fane og skjold. Denne figur forestiller kong Vratislav II, 1061–1092, den mest berømte og eneste kongelige i hertugslægten. Til hans kroning i Prag blev i 1085 udført en fantastisk udstyret bibel med mængder af specielle, interessante ikonografiske motiver (Prags National Library, XIV A 13).

Ligesom begyndelsen af den nederste frises Barndomshistorie udgår ved hertuginde, således starter billedzonen derover også direkte ud for stifterinden med fortællingen om Přemysl stamforældre, skildret i to billedfelter omkring et oprindeligt vindue (fig. 7).

Eventyret om plovmanden, der blev gift med den synske hertuginde, er beskrevet af Cosmas af Prag (+ 1125) i hans krønike om Bøhmen.¹⁵ Cosmas var dekan i Domkirken i Prag, en lærd mand med stort kendskab til antikkens forfattere, og hans beskrivelse af hertugslægtens medlemmer fra "sagnkongerne" og fremefter er en sjælden forløber for *Gesta Danorum* skrevet af Saxo Grammaticus i slutningen af 1100-tallet.

Hertugslægtens oprindelse er – direkte gengivet efter Cosmas' fortælling – malet i Rotunden i 1134, små 20 år senere, i sce-

Fig 6. Kuplens øvre frise med ialt fire serafer og fire skrivende evangelister. Herunder ses dele af frisen med Přemysl slægtens hertuger. De holder lanser med faner og nogle har skjolde med heraldiske symboler.

The upper frieze of the dome with four seraphim and four evangelists. Underneath them parts of the frieze are visible, with the dukes of the house of Přemysl. They carry lances with flags, and some are holding shields with heraldic symbols, and nine of them are wearing cloaks.

Fig 7. Fresken med motivet om den mytiske hertug, plovmanden Přemysl, der udvælges til bryllup med den fornemme og synske Libuse. Den følger Cosmas af Prags beretning. Cosmas døde 1125.

The fresco of the mythical duke. The ploughman Přemysl is being brought to his marriage with the noble and clairvoyant Libuse. The fresco follows the account of Cosmas of Prague (died 1125).

nerne med Plovmanden.¹⁶ Det er forbløffende på det tidspunkt at se afbilledet en "historisk scene" uden helgenforbindelse – endsig bibelsk oprindelse. I den omfattende emnekreds i de mange danske kalkmalerier har vi endnu ikke fundet en fortælling gengivet efter Saxos beskrivelser, som f. eks. den om Uffe hin Spage.

Kun ganske få daterede fresker kendes endnu, de er alle væsentlige – både i Skandinavien og i Europa. Ud fra det bøhmiske monumentet fra 1134 kan man trække omfattende viden om samtiden: Dragtmode, støvler, hovedbeklædning, skægformer, sværd, lanser med trefløjet fane, skjolde med heraldisk specificering, plovtipe og hestudstyr.

Vi får også kendskab til ornamenttyper. I dansk sammenhæng er især de forskel-

ligt farvede smalle borter udsmykket med tandrækker med afrundede øvre afslutning interessante.¹⁷

Men det vigtigste bidrag, det usædvanlige tjekkiske monument fra 1134 bringer, er den tætte ikonografiske parallel mellem hertugparret, som stiftere og det danske kongelige stifterpar, Kong Niels og Dronning Margrete Fredkulla, malet ved apsis i Vä Kirke, 1121. Fordi de to udsmykninger ligner hinanden, behøver der ikke at være en direkte forbindelse mellem det bøhmiske område og Skandinavien. De to monumenter med samtidighed mellem stenkirkenes opførelse og fresker er tilfældigt bevarede, geografisk adskilte eksempler på en mulig fælles byzantinsk type – som jeg ikke kender fra andre steder men hermed efterspørger.

Summary

In this paper the author introduces an iconographic parallel to the donor portraits of a royal couple in Vä Church, Sweden, dated to 1121 and presented by the author in a previous issue of *ICO, Nordic Review of Iconography*: "Donor pictures and their iconography in Danish frescos from the 12th century", nr 4, 2015, pp. 4–48. The case in point is found in Bohemia, in the Rotunda in Znojmo, where the donor portraits of Conrad II of Znojmo and Maria of Serbia, dated to 1134, like those in Vä are painted on the eastern wall of the chancel, on both sides of the apse. Notable parallels between the two monuments are that the construction of the church and the wall paintings are contemporary, that both use the same painting technique (fresco/secco) and that both show Byzantine influence. Furthermore the patrons are represented on the same scale as the saints in their vicinity in the church, men and women are depicted as equals in that they have the same height, both are very finely dressed and both present gifts that are received by the hand of God. However, although the portraits have much in common concerning iconography and placing, there is nothing to suggest a direct connection between the two churches. Perhaps the paintings in Vä and Znojmo are just two randomly preserved remnants of a Byzantine tradition.

Noter

- 1 Dvořáková 2010, 2011 med omfattende litteratur henvisninger.
- 2 Demus, St. Katherina i Zaim, 1134. Demus henviser til at de byzantinske træk i udsmykningen kan "über den slavistischen Osten zugekommen sind", 95. Men han bringer ingen fotos af freskerne.
- 3 Haastrup 2015, 4–48.
- 4 Haastrup & Lind 2016.
- 5 Karlsson 2015, med henvisning til Vä Kirke, både alterbord (227–229), højalteret (449–451) og blykapsel med relikvier og pergamentsstrimmel med årstal (500–505). – Krambs 2018 læser årstallet 1131, på grundlag af en billedredigering af fotografiet af den bortkomne pergamentstrimmel. Ifølge Jan Eskildsen er billedredigerings arbejdet ikke teknisk tilstrækkeligt. Professor Birger Munck Olsen har også læst årstallet som 1121 (2019). Derfor tvivler jeg ikke på den allerede gamle læsning af pergamentet, 1121.
- 6 Haastrup 2017, Haastrup 2015 og Haastrup & Lind 2016.
- 7 Yrlid 1976; Scheel 2016.
- 8 Svenske runesten som omtaler rejser til Byzans (Grækenland). Fra Uppland findes mindst otte indskrifter, som nævner Grækenland. U112 er især interessant: "Runerne lod Ragnvald riste, han var i Grækenland, han var krigerfølgets høvding". Desuden findes følgende runestens eksempler fra Upplands område: U73, U104, U136, U140, U153, U201 og U358.
- 9 Dvořáková 2010.
- 10 I Danmark har man ingen mandorla omkring Kristus i Deisis motivet. I Måløv Kirke Sjælland er Deisis malet på triumfvæggen, Kristus sidder på regnbuen.
- 11 Alle de danske apsisudsmykninger har Majestas Domini motivet med Evangelistsymboler.
- 12 Serafer forekommer f.eks. i Väs tøndehvælv og på Det gyldne Alter i Sahl Kirke.
- 13 De sidste motiver af Jesu barndoms historie var dårligt bevarede.
- 14 I Rotunden er de mange bevæbnede mænd, slægtens forfædre, malet på en måde som man først langt senere kender i Danmark. F.eks. i Ringsted Kirke, hvor konge- og dronningefriserne er malet omkring 1325.
- 15 Cosmas af Prag, 2009.
- 16 Fortællingen om plovmanden Přemysl og hans giftermaal med den synske Libuse forekommer i udbygget udgave i Cosmas' Chronica Boemorum. Den fornemme sandsigerske havde overbevist sit folk om sine kvaliteter, men folket klagede over, at en kvinde skulle være øverste leder. Derfor rådede man hende til, at hun skulle gifte sig. Hun sagde da til folk i sit hof, at de skulle ride over flod og bjerg derhen, hvor hendes hest selv ledte dem. De fandt et sted, hvor en mand pløjede en mark, der ikke ejedes af nogen, således som hun havde forudsagt. Han pløjede med okser, og han bød hoffolkene på muggent brød og ost at spise. Plovmanden var iført sko af bark og havde en taske af samme materiale. Han lod sig overtale til at følge med til Libuse for at gifte sig med hende. Han blev iført fornemt tøj og red på hendes hest tilbage til hoffet, hvor brylluppet fandt sted. Med sig havde han barkskoene og tasken som i al fremtid skulle være med ved slægtens kommende udnævnelser af fyrster som minde om, at han var en bonde. Denne fortælling er i detaljer malet i Rotunden, man ser på den ene side af vinduet de fornemme ryttere og på den anden side er bonden malet med den meget detaljerede oksepløj og træet, hvorpå barksko og taske er ophængt (fig. 7).
- 17 De sjællandske ornamentter med vandrette bølgelinjer i forskellige farver ses tydeligt i apsis i Sæby kirke under mæanderfrisen. I Sindbjergværkstedet, Jylland, findes i Mårslet tilsvarende ornamentter under kronfrisens mæanderbort. I freskerne i kirkerne, Skibet og Sindbjerg dannes fodlinjer for billedfelterne af trefarvede bånd med overgangen dannet af kamstreger.

Litteratur

- Ahlstedt Yrlid, Inger. *Och i hopp om det eviga livet. Studier i Skånes romanska muralmaleri*. Diss., Lund: Corpus Iuris Förlag, 1976.
- Cosmas of Prag. *The Chronicle of the Czechs*, translation to English by Lisa Wolverton. Washington D.C.: CUA press, 2009.
- Dvořáková, Kateřina. "Dating the Romanesque Mural Paintings and the Ducal Rotunda of St. Catherine, in Znojmo: "New Discoveries". *Interdisciplinaria archaeologica Natural Sciences in Archaeology*, vol. 1, issue 1-2 (2010): 99-104.
- Dvořáková, Kateřina. "Survey of Mural Pigment Samples from the Rotunda of Saint Catherine, Znojmo, Czech Republic". *Interdisciplinaria archaeologica Natural Sciences in Archaeology*, vol 2, issue 2 (2011): 159-174.
- Demus, Otto. *Romanische Wandmalerei*. München, Hirmer Verlag: 1968.
- Eskildsen, Jan. "Slavic Church Architecture in Scandinavia", *Origines et Mutationes*, Ed. Aleksandra Girsztowt, Piotr Kitowski, Andrzej Gierszewski, 145 - 158. Krakow 2017.
- Haastrup, Ulla & Robert Egevang. *Danske kalkmalerier, Romansk tid 1080-1175*. Bind 1. København: Nationalmuseet, 1986.
- Haastrup, Ulla & Robert Egevang. *Danske kalkmalerier, Senromansk tid 1175-1275*. Bind 2. København: Nationalmuseet, 1987.
- Haastrup, Ulla & John H. Lind. "Royal Family-Connections and the Byzantine Impact on Danish Romanesque Church Frescoes. Queen Margaret Fredkulla and her Nieces," *From Goths to Varangians. Communication and Cultural Exchange between the Baltic and the Black Sea*, ed. Line Bjerg, John H. Lind & Søren Sindbæk, 391-421. Black Sea Studies. Aarhus 2013.
- Haastrup, Ulla & John H. Lind. "Dronning Margrete Fredkulla. Politisk magthaver og mæcen for byzantinsk kunst i danske kirker i 1100-tallets begyndelse". *Medeltidens genus. Kvinnors och mäns roller inom kultur, rätt och samhälle. Norden och Europa ca 300-1500*, red. Lars Hermanson & Audur Magnúsdóttir. Acta Universitatis Gothoburgensis, Vol 1, 29-71. Göteborg 2016. (Stærkt udvidet udgave af Haastrup & Lind 2013.)
- Haastrup, Ulla. "Stifterbilleder og deres ikonografi i danske 1100-tals fresker. Kong Niels og Dronning Margrete Fredkulla malet i Vå Kirke (1121-22) og elleve andre kirker med stifterfigurer" ICO, *Iconographisk Post. Nordisk tidskrift för bildtolkning - Nordic Review of Iconography*, nr 4 (2015): 4-48.
- Haastrup, Ulla. "Ansigt og identitet, en face og trekvart profil, kalkmalede stiftere, symbolsk billedsprog og tro i 1100-tallets Danmark". *Ansigt og identitet - Face and identity*, 26-35. Kunst-Centret Silkeborg Bad, 2017.
- Karlsson, Mattias. *Konstruktionen av det heliga. Altarna i det medeltida Lunds stift*. Skånsk senmedeltid och renässans, no. 23. Skriftserie utg. av Vetenskaps societeten i Lund. Diss. Lund 2015.
- Krambs, Karsten Laust. *Vå Kirkes årstal på pergamentet, revisited*. Working paper, Academia.edu. 2018.
- Saxo Grammaticus. *Gesta Danorum, Danmarks-historien*. Latinsk tekst udgivet af Karsten Fris-Jensen, Dansk oversættelse ved Peter Zeeberg, Det danske sprog og litteratur selskab. København 2005.
- Scheel, Roland. *Skandinavien und Byzanz. Bedingungen und Konsequenzen mittelalterlicher Kulturbeziehungen*. Teil 1-2. Diss. 2014, (Frankfurt am Main). Göttingen 2015.
- Scheel, Roland. "Hvorfor Byzans? - En kulturel relation og kalkmalerierne i Ostdanmark", *Mellan slott och slag: vänbok till Anders Ödman*, Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet, 259-266. Lund 2016.